

II Een institutionele benadering van literatuur

1 Introductie

Het hier gepresenteerde onderzoek sluit aan bij een bepaalde vorm van analyse van de omgang van mensen met kunst en literatuur, die met de term 'institutioneel' kan worden aangeduid. Nu wordt onder deze vlag een veelheid aan onderzoek verricht. Veel wetenschappelijke disciplines, waaronder de sociologie, de culturele antropologie en de economie, herbergen zogenaamde institutionele en zelfs neo-institutionele onderzoeksrichtingen. Ook de studie van kunst en literatuur kent diverse benaderingen die zich als institutioneel afficheren. Zo bestaat binnen de analytische kunstfilosofie sinds twintig jaar de zogeheten *institutionele analyse* of *institutionele theorie*, waarvan Dickie (1974) de uitgangspunten geeft.¹ Verder wil ik wijzen op een onder meer in Duitsland invloedrijke benadering, die literatuur of kunst zelf als een institutie beschouwt. Onderzoekers in deze traditie stellen zich op het standpunt dat kunst en literatuur maatschappelijke normen en conventies belichamen.² Vanuit deze premisse bestuderen zij onder meer de relatie tussen ideologische ontwikkelingen in de samenleving en artistiek-inhoudelijke ontwikkelingen. Ten slotte is er een richting, die de invloed van instituties op het culturele gedrag van mensen onderzoekt. Het voorliggende onderzoek valt binnen deze traditie te situeren. De twee eerstgenoemde institutionele benaderingen van kunst en literatuur laat ik verder rusten. Zij hebben vooralsnog betrekkelijk weinig aanknopingspunten opgeleverd voor empirisch gefundeerd onderzoek naar de omgang met kunst en literatuur en de rol van instituties daarin.³

Dit geldt daarentegen wèl voor bepaalde andere studies, waarin vaak geen of hoogstens incidenteel gebruik wordt gemaakt van de noties 'institutioneel' en 'institutie'. Vermelding verdient onder meer het werk van Amerikaanse kunstonderzoekers, dat bekendheid heeft verworven als de *production of culture*-benadering.⁴ Vooral van belang is echter het kunst- en literatuursociologisch onderzoek, dat de Franse socioloog Bourdieu in de afgelopen decennia heeft geïnitieerd. Het begrip 'institutie' wordt door hem zelf slechts sporadisch gehanteerd. Als weinig anderen heeft Bourdieu evenwel Webers 'veld'-metafoor ten behoeve van de studie van kunst weten te exploiteren. De neerslag

1 Zie ook Dickie (1984). Meer en minder positief commentaar op deze 'institutionele analyse' leveren o.m. Mooij (1979), Cohen (1973) en Wartofsky (1980).

2 Zie bijvoorbeeld Albrecht (1970), Bürger (1977), Wolff (1977) en Bürger (1981).

3 Vgl. Van Rees (1983).

4 Cf. Peterson (1976 en 1982).

hiervan is te vinden in een reeks publikaties over het 'veld van culturele productie'⁵ en de omgang met kunst door de consument. De verdienste van deze studies is in de eerste plaats gelegen in de kritiek die Bourdieu formuleert op heersende opvattingen over cultureel gedrag en over de aard van kunstwerken. Daarbij heeft hij tal van nieuwe vragen opgeworpen. Deze betreffen de invloed van instellingen uit het culturele veld op de eigenschappen die kunstwerken krijgen toegekend en de invloed van deze instellingen en van maatschappelijke factoren als sociaal milieu op het culturele gedrag van mensen. Hieronder volgt een korte weergave van Bourdieu's opvattingen.

2 Bourdieu en het veld van culturele productie

De studies van Bourdieu bestrijken aan de ene kant het terrein van de productie, anderzijds dat van de consumptie van kunst. Zijn analyses verschaffen argumenten om met een aantal gangbare ideeën in deze te breken. Verworpen worden onder meer de opvatting van de kunstenaar of schrijver als autonome uitvoerder van een individueel scheppingsplan (Bourdieu 1970, 1977 en 1983); het beeld van de criticus of kunstbeschouwer als onafhankelijk expert, die van een willekeurig kunstwerk de artistieke waarde weet aan te geven (Bourdieu 1987); de voorstelling van de 'ware' kunstminnaar als iemand, die door zijn aangeboren gevoel voor esthetiek wordt gedreven om zich in kunst te verdiepen (Bourdieu 1984). Dergelijke ideeën, die Bourdieu samenvat onder de noemer 'charismatische ideologie', verhullen volgens hem de sociale bepaaldheid van kunst en van cultureel gedrag. Daarmee leiden ze tevens de aandacht af van de functie die de omgang met kunst vervult in de continuering van maatschappelijke ongelijkheid.

Bourdieu's visie op de aard van het kunstwerk staat haaks op de traditionele opvatting van kunst als een autonoom verschijnsel, waarvan de esthetische eigenschappen door beschouwing aan het licht treden. Hij breekt radicaal met het idee dat het 'kunst' zijn van een object een immanente eigenschap ervan vormt en dat de hoge maatschappelijke status van kunstwerken voortvloeit uit hun intrinsieke kwaliteiten. De productie van kunst bestaat volgens Bourdieu in de legitimering van bepaalde objecten *als kunst*. Het kunstwerk heeft geen artistieke essentie, maar bestaat alleen als kunstwerk op grond van het beeld dat het kunst is. Deze optiek vestigt de aandacht op de sterke verwevenheid van de productie en consumptie van kunstobjecten met de beeldvorming rond die objecten. Bourdieu (1977) karakteriseert dit proces van beeldvorming enigszins provocerend als 'de productie van geloof'. Hij doelt hier op geloof in een veelheid aan immateriële verschijnselen: geloof in de symbolische meerwaarde van kunst; in de consacrerende en legitimerende activiteiten van critici en andere kunstkenneren; in het artistieke talent van deze of gene kunst-

⁵ Een belangrijk deel hiervan is gebundeld in Bourdieu (1993).

naar; in de verheffende functie van omgang met kunst. Dit geloof is volgens Bourdieu het produkt van een wisselwerking tussen instituties en personen die deel hebben aan de materiële produktie en verspreiding van artistieke objecten en aan de meningsvorming rond kunst en literatuur. Daarbij heeft hij, behalve groepen van kunstenaars en schrijvers, uitgeverijen, galeries en theaters, met name ook de kunst- en literatuurbeschouwing en het onderwijs op het oog. Deze twee instituties acht hij van doorslaggevende betekenis voor de maatschappelijke erkenning van culturele produkten als legitieme vormen van kunst en literatuur. Baanbrekend in Bourdieu's analyse is vooral zijn, in vergelijking met voorgangers veel uitgesprokener, begrip van culturele instituties als scheppers van artistieke of symbolische waarde in eigenlijke zin.⁶

Als overkoepelend begrip voor de instellingen en personen die zijn betrokken bij de materiële en symbolische produktie van kunst, introduceert Bourdieu de metafoor van het 'culturele veld'. De totstandkoming van dit apart maatschappelijk domein voor artistieke meningsvorming voltrekt zich naar de visie van Bourdieu en anderen in de zestiende tot negentiende eeuw. Kunst en kunstenaar zouden zich in die periode gaandeweg los maken van de externe machten (kerk, adel en staat), waarvan ze tot dan toe afhankelijk en waarvan ze de spreekbuis waren. Er ontstaat een relatief autonoom cultureel veld, waarvan de deelnemers zelf bepalen welke objecten en praktijken als kunst gelden.⁷ Met de voortschrijdende industrialisatie in de negentiende eeuw worden de culturele produktiemiddelen gemoderniseerd en breidt tevens de markt voor culturele produkten zich sterk uit. Volgens Bourdieu splitst het culturele veld zich dan in tweeën en ontstaan tegenover en naast elkaar een 'veld van grootschalige culturele produktie' en een 'veld van kleinschalige culturele produktie'.⁸ Het eerste veld is dat van de massacultuur, waar commercieel succes voorop staat en waarvan de voortbrengselen weinig of geen artistiek aanzien genieten. In feite wordt alleen in het veld van beperkte culturele produktie symbolische of artistieke waarde in eigenlijke zin gecreëerd. Hier draait het in de eerste plaats om artistiek prestige en wordt commercieel succes als onbelangrijk of zelfs als 'verdacht' gezien.

In zijn beschouwingen van het culturele veld benadrukt Bourdieu steeds twee facetten van de instellingen en personen die bemoeienis hebben met de materiële en symbolische produktie van kunst: de relatieve posities die zij, als voortdurend veranderende verhoudingen van wederzijdse erkenning, concurrentie en afbakening, ten opzichte van elkaar innemen, en hun onderlinge rivaliteit. Het culturele veld biedt slechts een beperkt aantal individuen een succesvolle carrière, terwijl velen een dergelijke loopbaan ambiëren. Bourdieu beschouwt het culturele veld daarom als het toneel van een permanente strijd. Evenals andere velden, dankt dit veld volgens hem zijn bestaan en logi-

6 Cf. bijvoorbeeld Schücking (1944).

7 Dit autonomiseringsproces wordt o.a. beschreven in Bourdieu (1970).

8 Cf. Bourdieu (1985 en 1983).

ca aan het feit dat mensen ernaar streven om zich een specifiek, schaars ‘kapitaal’ toe te eigenen.⁹ In het geval van het culturele veld bestaat dit kapitaal uit de bevoegdheid om te bepalen wat kunst en wie een kunstenaar is. Vanwege de schaarste van het kapitaal, speelt zich tussen de leden van het veld een voortdurende concurrentiestrijd af. Nieuwkomers stellen gevestigde namen ter discussie en de laatsten verdedigen hun positie. Steeds verschijnen nieuwe kunstenaars en kunstkenner met andere produkten en opvattingen. Zij beijveren zich om voor hun werk steun te verwerven binnen het veld en bij het publiek. Essentieel hiervoor is dat zij *naam* maken, dat wil zeggen de erkenning verkrijgen dat ze op de een of andere wijze verschillen van anderen: gevestigde grootheden en andere aspiranten. Daarbij is, zo stelt Bourdieu (1977) polemisch, het feit dat men met iets anders pretendeert te komen, belangrijker dan *wat* men brengt. Zodra de inspanningen van nieuwkomers succes hebben, vindt er een verschuiving plaats in de bestaande hiërarchie van artistieke producenten, produkten en opvattingen. Anders dan veel kunst- en literatuurhistorici denken, heeft in de optiek van Bourdieu dus ook artistieke verandering of vernieuwing niet zozeer een kunst-immanente, als wel een sociale basis. De logica van het culturele veld dwingt nieuwkomers keer op keer zichzelf als anders en origineel erkend te krijgen, teneinde een positie binnen dit veld te verwerven.

Zoals aangegeven, acht Bourdieu sociale factoren eveneens bepalend voor de *consumptie* van kunst. Voor hem is de wijze waarop mensen kunst beleven en waarderen geen individuele aangelegenheid, die vooral of volledig berust op een aangeboren esthetische, (on)gevoeligheid. Om bijvoorbeeld abstracte of avantgarde-kunst te kunnen waarderen, moet men volgens Bourdieu vertrouwd zijn met de ‘esthetische beschouwingwijze’, de in het culturele veld gangbare codes en ideeën. Deze vorm van omgang met kunst is niet van nature gegeven, maar is het produkt van een langdurig leerproces waarbij mensen gaandeweg thuisraken op artistiek gebied.¹⁰

Het spreekt voor zich dat Bourdieu’s tegendraadse standpunten de nodige weerstanden hebben opgeroepen bij ‘objectieve’ kunstdeskundigen, ‘autonome’ kunstenaars en ‘ware’ kunstliefhebbers. Van meer gewicht is de kritiek van onderzoekers, die niet a priori afwijzend staan tegenover de gedachte dat sociale factoren (ook) in de productie en consumptie van kunst een belangrijke rol spelen. Zij constateren dat het theoretische fundament van Bourdieu’s werk tot dusver op diverse punten aan duidelijkheid te wensen overlaat. Een aantal theoretische kernbegrippen – kapitaal, habitus, dispositie – zouden onvoldoende scherp worden gedefinieerd.¹¹ Verder wijzen verscheidene onder-

9 Cf. Bourdieu (1989b).

10 Zie Bourdieu (1984).

11 Cf. o.m. DiMaggio (1979), Verdaasdonk en Rekveld (1981), Laermans (1984) en Munnichs en Van Rees (1986). Op de aard van deze kritiek wordt in hoofdstuk IV nog nader ingegaan.

zoekers erop dat ook de empirische onderbouwing die Bourdieu van zijn theoretische noties verschaft, tekortkomingen kent.¹² Zo krijgen uitgesponnen anekdotes uit de wereld van de kunst en literatuur in Bourdieu's werk geregeld een al te groot gewicht toebedeeld, wanneer hij ze opvoert ter onderbouwing van veronderstelde algemene kenmerken van het functioneren van het culturele veld en van de instellingen en actoren in dit veld.¹³ De onvolkomenheden in de theoretische en empirische onderbouwing van een aantal centrale noties uit Bourdieu's werk impliceren dat deze begrippen vooralsnog slechts een metaforische status bezitten. Dit valt evenwel niet als een fundamenteel bezwaar aan te merken, gelet op het pionierskarakter van dit type onderzoek en gezien het gebleken belang van Bourdieu's studies als bron van hypothesevorming voor onder meer de bestudering van de literaire wereld.

3 De studie van het literaire veld

Bourdieu maakt in zijn analyse van het veld van culturele productie doorgaans geen onderscheid tussen verschillende kunstdisciplines. Afgezien van Bourdieu (1983 en 1992)¹⁴ hebben weinig van zijn publikaties specifiek betrekking op het literaire veld. Mede geïnspireerd door zijn inzichten omtrent het culturele veld, heeft evenwel een groeiend aantal onderzoekers zich in de afgelopen decennia toegelegd op de studie van de produktie en verspreiding van literatuur. Zij hebben de implicaties van Bourdieu's ideeën en de kritiek daarop uitgewerkt ten behoeve van een institutionele analyse van het literaire veld. Daarbij hebben zij de veldtheorie van Bourdieu door middel van empirische onderzoeken een meer solide basis verleend.

Door Franse onderzoekers is een reeks van studies verricht naar de ontwikkeling van het Franse literaire veld.¹⁵ Hierin wordt uitgebreid aandacht besteed aan het ontstaan¹⁶ en de inbedding van dit veld in de ruimere maatschappelijke constellatie van (met name) het voor-twintigste-eeuwse Frankrijk. Een rode draad in deze onderzoeken is de vraag hoe algemene maatschappelijke ontwikkelingen en tegenstellingen doorwerken in de loopbanen en groepsvorming van literaire schrijvers. Daartoe worden enerzijds de veranderende machtsverhoudingen binnen het literaire veld geanalyseerd, anderzijds

12 Zie o.a. Munnichs en Van Rees (1986), Ganzeboom (1988) en Tilborghs (1991).

13 Verdaasdonk (1987) en Tilborghs (1991) laten bijvoorbeeld zien dat de scherpe tegenstellingen die Bourdieu (1977) veronderstelt tussen twee soorten producenten van fictie, een theoretisch heldere typologie oproept die echter onvoldoende recht doet aan de glijdende tegenstellingen in de empirie.

14 Zie Heilbron (1993) voor een uitvoerige bespreking van Bourdieu (1992).

15 O.m. Ponton (1973 en 1975), Charle (1979), Viala (1985), Boschetti (1985), Gamboni (1989), Péru (1991) en Pinto (1991). Bourdieu (1992) geeft een overzicht van verwant onderzoek naar het Franse literaire veld.

16 Zie met name Viala (1985).

de onderscheidende sociale kenmerken van literaire auteurs en bewegingen. Zodoende wil men verduidelijken op welke wijze de sociale herkomst en de maatschappelijke positie van de betrokken schrijvers van invloed zijn op hun carrière in het literaire veld en op de strategieën die zij aanwenden om erkenning en aanzien te verwerven.

Ook voor wat betreft het literaire veld in Duitsland is empirisch onderzoek voorhanden. Zo beschrijft Schmidt (1989) de wording van een apart maatschappelijk domein voor literatuur in de achttiende eeuw. Hij behoort tot een groep Duitse literatuurwetenschappers, die de productie, verspreiding en receptie van literatuur als studieobject heeft gekozen.¹⁷ Hun pleidooi voor een zogenoemde *empirische literatuurwetenschap* (ELW) komt voort uit een fundamentele twijfel aan de mogelijkheid om door middel van tekstgericht onderzoek te komen tot wetenschappelijke uitspraken over de literaire betekenis en waarde van teksten. Schmidt (1982a) schetst in grote lijnen hoe traditionele onderzoeksvragen van de literatuurwetenschap langs empirische weg benaderd zouden kunnen worden. In het onderzoeksprogramma dat hij formuleert, krijgen de begrippen 'conventie', 'consensus' en 'socialisatie' een centrale plaats toebedeeld.¹⁸ De empirische studie van literatuur zou zich moeten richten op vragen als: wat wordt in een gegeven periode onder literatuur verstaan en welke leeswijze geldt als geëigend voor literaire teksten; wat is eigenlijk de aard van de maatschappelijke overeenstemming over literatuur en hoe komt deze tot stand; op welke wijze geschieden de overdracht en de verwerving van normen en waarden met betrekking tot het lezen van literatuur. Barsch e.a. (1982) geeft een overzicht van studies die binnen het bestek van de zogeheten ELW zijn verricht.

In Nederland hebben Bourdieu's opvattingen over het culturele veld een vertaling en nadere uitwerking gekregen in de zogenoemde *empirische literatuursociologie*. Deze benadering is geïntroduceerd door Verdaasdonk en Van Rees. Behalve op Bourdieu's werk, baseren zij zich op de resultaten van een omvattende analyse van de tekstgerichte literatuurbeschouwing.¹⁹ In het onderzoekskader dat deze wetenschappers schetsen voor een empirische literatuursociologie, spelen literaire instituties, en met name de institutie literatuurkritiek, een veel specifiekere en centralere rol dan in het ELW-model en de meeste Franse studies naar het literaire veld. Een verschil met laatstgenoemd onderzoek is tevens de primaire gerichtheid op het (naoorlogse) twintigste-eeuwse literaire veld.²⁰

Een centrale plaats in deze institutionele benadering van literatuur heeft de

17 Zij baseren zich hierbij overigens niet (direct) op het werk van Bourdieu.

18 Cf. Schmidt (1982b).

19 De uitgangspunten van deze benadering worden geschetst in Van Rees (1983a en 1985a) en Verdaasdonk (1985 en 1986). Over de tekstgerichte literatuurbeschouwing wordt o.m. gerapporteerd in Verdaasdonk (1983) en Van Rees (1986).

20 Zie echter Van Rees en Dorleijn (1993), waar diverse concrete suggesties worden gegeven voor onderzoek naar de structuur van het literaire veld in vroeger eeuwen.

volgende veronderstelling: de classificatie van een tekst als literatuur, de specifieke waarde die zo'n tekst op een bepaald moment krijgt toegekend en de spreekwijzen die met betrekking tot die tekst in een gegeven periode als legitiem gelden, zijn het resultaat van een complex proces dat gereguleerd wordt door een aantal instituties uit het literaire veld, in wisselwerking met de auteurs van de betrokken teksten. In dat proces speelt de literatuurkritiek een dominante rol. Onder 'literaire institutie' verstaat men een constellatie van actoren die een specifieke taak vervullen in de materiële productie en verspreiding van literaire teksten en in het vormen en verkondigen van opvattingen, oftewel in de beeldvorming, over die teksten. Tot de instituties die zorg dragen voor de materiële en symbolische productie en verspreiding van literatuur behoren de uitgeverij, het bibliotheekwezen, de boekhandel, de organisaties die zich bezighouden met het literatuurbeleid, de literatuurkritiek en het literatuuronderwijs. Deze instituties oefenen, weliswaar in verschillende mate, invloed uit op de manier waarop het in literatuur geïnteresseerde publiek, de 'gewone' lezer, met literatuur omgaat en erover spreekt. Het geheel van literaire instituties, auteurs en lezers vormt het literaire veld, een steeds veranderend systeem van machtsrelaties. Het literaire veld wordt dus opgevat als een dynamisch geheel. Deze dynamiek berust voor een belangrijk deel op de interactie tussen de bij de productie en verspreiding van literatuur betrokken instituties en personen. Het literaire veld maakt echter tevens deel uit van een omvangrijker maatschappelijk systeem. Dit impliceert dat het literaire veld slechts een relatieve autonomie kent. Er is geen institutie met een eigen specifieke taak binnen het literaire veld aanwijsbaar, die haar ontstaan uitsluitend aan ontwikkelingen binnen dat veld te danken heeft. Krachtsverhoudingen tussen literaire instituties, en ook daarbinnen, veranderen in de loop van de tijd mede onder invloed van bredere maatschappelijke (sociaal-economische, culturele, technologische) ontwikkelingen.

4 De institutie literatuurkritiek

Vanuit de institutionele gezichtshoek vervult de literatuurkritiek meer dan een functie in het complexe proces van productie, verspreiding en receptie van literatuur. Literaire kritiek vertegenwoordigt niet alleen een vorm van receptie, maar heeft tevens een bemiddelende rol. Zij brengt teksten onder de aandacht van potentiële lezers en van instanties die een brugfunctie vervullen tussen tekst en publiek, zoals de boekhandel, het bibliotheekwezen en het literatuuronderwijs. Daarenboven heeft de literatuurkritiek nog een derde, cruciale functie, i.e. die van *producent* van symbolische waarde. Critici zijn niet enkel leveranciers van beschouwende teksten. Met hun beschouwingen leveren zij tevens een essentiële bijdrage aan de totstandkoming van *literaire* teksten.

Literatuur bestaat uit meer dan een verzameling tastbare objecten. Evenals

andere kunstwerken bestaan literaire werken slechts bij de gratie van de activiteit waardoor zij van elkaar en van andere objecten worden onderscheiden, namelijk de benoeming van hun bijzondere waarde. Deze activiteit is in onze samenleving primair voorbehouden aan leden van de institutie literatuurkritiek: journalistieke critici, essayisten en academische literatuurbeschouwers. Als professionele beoordelaars van literatuur worden zij bij uitstek bevoegd en in staat geacht om teksten naar aard en kwaliteit te karakteriseren. Zonder hun optreden, met andere woorden zonder de tussenkomst van daartoe gemachtigde deskundigen die publiekelijk de literaire waarde van een tekst benoemen, is er wel een tekst maar nog geen literatuur, laat staan een literair meesterwerk. Zo'n tekst kan ooit nog literatuur worden, net zo goed als een tekst zijn literaire status kan verliezen. Het repertoire van literaire werken ligt dus niet voorgoed vast, noch hun hiërarchisering naar kwaliteit. Zowel de samenstelling als de rangordening van het literaire repertoire zijn echter in de eerste plaats het werk van critici. Hun activiteiten bepalen welke teksten in een gegeven periode tot de literatuur worden gerekend, welke plaats ze binnen de rangorde van literair waardevol geachte werken krijgen toebedeeld en welke termen als geëigend gelden om erover te spreken.

De overige instituties uit het literaire veld kunnen deze rol van de kritiek nauwelijks aanvechten; wel kunnen ze die rol bevestigen. Onderzoek laat zien dat critici bijval weten te verwerven voor de eigenschappen en kwaliteit die zij aan teksten toekennen of eraan ontzeggen door ze buiten beschouwing te laten. De keuzen en uitspraken van de kritiek bepalen mede of een literaire uitgever een beginnend auteur de ruimte geeft om een oeuvre op te bouwen (Janssen 1985) en hoe deze de volgende publikaties van een auteur afficheert (Tielebier-Langenscheidt 1983). Ze wegen mee in de beslissing van leden van literaire jury's en adviescommissies om een werk te bekronen of te subsidiëren (Verdaasdonk 1982); in het besluit van boekhandelaren en selectoren van openbare bibliotheken om een boek in hun assortiment of collectie op te nemen; in dat van samenstellers van literatuuroverzichten en schoolboeken om meer, minder of geen plaats te reserveren voor een auteur of werk (Creemers 1989); in de beslissing van literair geïnteresseerden om een boek te lenen of te kopen (Glottz 1974; Janssen en Leemans 1989). Andere instanties en personen die bemoeienis hebben met de productie, distributie en consumptie van literatuur volgen dus vaak het oordeel van de kritiek, al is nader onderzoek nodig om te bepalen in hoeverre en op welke wijze dit precies gebeurt.²¹

21 Daarbij moet ook het effect van de specifieke normen en doelstellingen van de eigen institutionele omgeving in aanmerking worden genomen, zo komt o.a. naar voren uit onderzoek naar de samenstelling van schoolboeken (Verdaasdonk 1985: 182vv), de opbouw van uitgeverijfondsen (De Glas 1989: 278vv) en het gebruik van literair-kritische classificaties door bibliothecarissen en boekhandelaren (De Nooy 1993: 190vv).

De bijval voor de keuzen en uitspraken van de kritiek geeft aan, dat zij van andere partijen *de facto* het recht krijgt om te bepalen wat (hoogstaande) literatuur is en waarom dit zo is. Deze legitimeringsbevoegdheid is de uitkomst van een langdurig proces, waarin de literatuurkritiek is uitgegroeid tot een relatief autonome institutie voor de meningsvorming over literatuur. Kenmerkend voor dit proces is een groeiende professionalisering en specialisering van de kritiek.²² In de loop van de negentiende eeuw worden de organisaties die betrokken zijn bij de productie, verspreiding en consumptie van literatuur, in toenemende mate onafhankelijk van elkaar.²³ Dit is een gevolg van hun verzelfstandiging ten opzichte van politieke en kerkelijke autoriteiten²⁴ en van de groei van het lezerspubliek dat steeds gedifferentieerder van samenstelling wordt.²⁵ Een en ander bevordert de ontwikkeling van de kritiek tot het instituut voor de interpretatie en beoordeling van literatuur en leidt daarbinnen tot specialisering. Tegen het eind van de negentiende eeuw wordt de basis gelegd voor de literaire kritiek zoals we die nu kennen. Dan tekenen zich binnen de kritiek twee relatief autonome deelgebieden af met eigen beoefenaars, organen en regels, en een eigen object. Deze specialisering van de literaire kritiek in een *journalistieke* en een *academische* variant zet zich in de twintigste eeuw voort en krijgt verder gestalte met de opkomst van de *essayistische* kritiek.²⁶

De journalistieke kritiek richt zich nagenoeg exclusief op recent verschenen werken en refereert in de regel weinig aan het werk van niet-contemporaine auteurs. De essayistische en academische kritiek houden zich daarentegen in hoofdzaak bezig met werken uit het meer of minder recente verleden. Met name de academische literatuurbeschouwing betracht grote terughoudendheid ten aanzien van het contemporaine aanbod. Zij pleegt werken eerst geruime tijd na verschijning tot voorwerp van studie te maken,²⁷ onder het motto dat pas dan een betrouwbare analyse mogelijk is. Waar de journalistieke kritiek, althans in de twintigste eeuw, vooral wordt beoefend in kranten en algemene tijdschriften, bedienen essayisten en academische critici zich van specifieke publikatiekanalen, *i.c.* literaire tijdschriften en wetenschappelijke bladen en reeksen. Hun beschouwingen betreffen meestal het werk van gerenommeerde auteurs en zijn technischer, gedetailleerder en specialistischer dan die van

22 Zie hierover o.m. Hohendahl (1982), Kramer (1970) en Van Rees (1983b).

23 Zij het dat er slechts sprake is van relatieve autonomie, aangezien elke institutie in het literaire veld 'owes its specificity to the network of relations it maintains with the other organisations active in the field' (Van Rees 1983b: 402) en tevens vatbaar blijft voor de invloed van technologische, sociaal-economische en culturele ontwikkelingen in breder verband, zoals Viehoff (1989) bijvoorbeeld illustreert met een studie naar de bespreking van literatuur op de Duitse radio.

24 Voor een beschrijving van dit proces, zie o.a. Schücking (1944).

25 Cf. Altick (1957) en Williams (1961: 145 vv).

26 In de loop van de twintigste eeuw valt tevens een toenemende specialisering binnen de onderscheiden vormen van kritiek te constateren. Kenmerkend voor de hedendaagse kritiek is dat veel critici hun activiteiten (grotendeels) beperken tot één genre en/of taalgebied.

27 Cf. Verdaasdonk (1983: 393).

hun journalistieke collega's. Van Rees (1983b: 402-408) gaat uitvoerig in op de verschillen tussen de onderscheiden vormen van kritiek, maar wijst erop dat ze in wezen hetzelfde (impliciete) doel hebben: namelijk het aanbrenge van een rangorde in het aanbod van teksten naar literaire kwaliteit. Om die reden is het gerechtvaardigd te blijven spreken van één institutie 'literatuurkritiek' (Ibidem: 400):

'The three types of criticism fundamentally agree both on the purpose they pursue and on the way in which they should carry it out. First, each of the three strives to make descriptive, interpretative and evaluative statements on literary texts. Secondly, the activities of the three types of critics lead to a hierarchical classification of these texts according to their (literary) quality. It is one thing for a text to be recognized as literary; it is another for it to qualify as a masterpiece, i.e. as being of high quality. As regards this last point it should be noted that the contributions made by the three types of critics *complement* each other: it depends to a great extent on the interest shown by all types of critics whether or not a text will be ranked among the great literary masterpieces'.

Journalistieke critici worden geacht via recensies in kranten en tijdschriften een beeld te geven van de produktie van dat moment, die zowel boeken van beginnende als gevestigde auteurs omvat. Zij zijn gerechtigd om deze boeken als 'goed' of 'belangwekkend' aan te merken en ze op deze wijze te legitimeren als literair waardevolle werken. Anderzijds kunnen ze deze legitimering aan een boek onthouden, door het niet of in zeer negatieve zin te bespreken. Journalistieke critici zorgen als collectief dus voor een eerste waardering van het aanbod. Gegeven de grote hoeveelheid nieuwe titels, doen ze dit primair door te kiezen, dat wil zeggen door het nemen van de beslissing om een werk al of niet te recenseren. Bij ontstentenis van recensies pleegt een werk al snel uit het literaire blikveld te verdwijnen. Ontvangt een werk wèl aandacht in de journalistieke kritiek, dan krijgt het daarmee een zekere mate van literaire kwaliteit toegekend. Veel werken moeten het stellen met uitsluitend deze aandacht van de journalistieke kritiek. Zij dreigen op kortere of langere termijn eveneens in vergetelheid te raken.

Voor een deel echter krijgen de door recensenten gemaakte keuzen in een wat latere fase een vervolg. Bepaalde werken worden namelijk na verloop van tijd ook onderwerp van bespreking in de andere takken van de kritiek. In het gros van de gevallen gaat het hier om werk, dat brede en positieve aandacht binnen de journalistieke kritiek heeft ontvangen.²⁸ Sinds de negentiende eeuw zijn er maar weinig voorbeelden van werken die object van de academische literatuurbeschouwing zijn geworden, zònder dat ze in een eerder stadium door journalistieke critici in positieve zin zijn opgemerkt. Voor zover dit wel het geval is, betreft het doorgaans werk van auteurs met een zeer bescheiden

²⁸ Dit komt naar voren uit diverse empirische studies. Niet alleen blijkt de aandacht van essayisten en academische literatuurbeschouwers voornamelijk uit te gaan naar het werk van auteurs, die in de journalistieke kritiek een prominente rol hebben gespeeld (Rosengren 1987 en Verdaasdonk 1983); bovendien blijken ze uit het oeuvre van deze auteurs vooral diè titels tot voorwerp van studie te kiezen, die bij verschijning de meeste recensies ontvingen (Verdaasdonk 1985).

productie.²⁹ Met de bemoeienis van essayisten en (vooral) academische literatuurbeschouwers lijkt het eerdere oordeel van de journalistieke kritiek over een werk een nadere uitwerking en fundering te vinden. De positie van zo'n werk binnen de hiërarchie van literair waardevol geachte werken neemt bijgevolg vastere vormen aan en valt steeds moeilijker te betwisten.

De activiteiten binnen de onderscheiden segmenten van de kritiek hebben dus een complementair karakter: teksten moeten eerst de selectie van de journalistieke kritiek doorstaan om vervolgens eventueel onderwerp van bespreking te worden in kringen van essayisten en academici. De verschillende categorieën critici mogen dan elk een eigen object hebben toebedeeld gekregen, zij participeren in één en hetzelfde proces, dat resulteert in een afbakening en hiërarchisering van het literaire repertoire.

De uitkomsten van dit proces worden tot op grote hoogte gerespecteerd door de andere partijen in het literaire veld, zo blijkt onder meer uit de invulling van het literatuuronderwijs. Hieruit kan worden afgeleid dat de kritiek de bevoegdheid bezit om teksten te legitimeren als meer of minder waardevolle literaire werken. Het geeft tevens aan dat het *beeld* dat de kritiek huldigt en uitdraagt omtrent de aard van haar verrichtingen breed geaccepteerd is en op betrekkelijk weinig tegenspraak stuit. Kort gezegd komt dit zelfbeeld erop neer, dat zowel de institutie literatuurkritiek als de individuele criticus tot op grote hoogte autonoom zijn in de uitoefening van hun taak en, mede daarom, bij uitstek in staat zijn om de onderscheiden kwaliteit van teksten te beoordelen.

In de loop van de tijd heeft de opvatting postgevat dat literatuur uitsluitend met behulp van 'zuiver literaire' maatstaven bekeken moet worden; andere dan literaire motieven en criteria zouden in de bejegening van literaire teksten geen rol behoren te spelen. In vergelijking met de overige instellingen binnen het literaire veld zoals het boekhandelswezen of de uitgeverij, kan de kritiek gemakkelijker staande houden dat zij aan deze eis voldoet en bijvoorbeeld geen lippendienst bewijst aan het publiek of de commercie. Aan de ene kant kenmerkt de kritiek zich door een betrekkelijk grote afstand van haar publiek; anderzijds bestaat dit publiek tot op grote hoogte uit personen, van wie (eveneens) wordt aangenomen dat ze eerst en vooral geïnteresseerd zijn in de 'zuiver' literaire aspecten van teksten. Dit ondersteunt de claim van critici dat zij autonoom zijn, oftewel dat zij geen rekening houden met de verlangens van anderen, maar zich enkel verlaten op hun eigen, aan de hand van literaire maatstaven gevormde oordeel. Het beeld van de onafhankelijke individuele criticus wordt verder versterkt door de talrijke variaties en nuances in de opvattingen en uitspraken van critici en de vele polemieken en meningsverschillen die binnen de kritiek worden uitgevochten.

29 Van Rees (1983b: 404) merkt op dat 'the recently discovered work of a classic author from the past is a too obvious exception. In some areas of academic criticism a scholar may consider any scribble by "his" author as relevant'.

Hoewel een en ander geldt voor elk van de onderscheiden segmenten van de kritiek, verkeren met name academische literatuurbeschouwers in de positie om de claim dat zij autonoom zijn overeind te houden. Anders dan de journalistieke kritiek in dag- en weekbladen, kent de academische kritiek immers een select en homogeen lezerspubliek dat vrijwel volledig bestaat uit literaire deskundigen. Bijgevolg treft haar minder gemakkelijk het verwijt dat zij, met het oog op de kennis en wensen van haar publiek en daarmee verbonden commerciële belangen, de hand licht met de eis dat in de selectie en beoordeling van teksten alleen literaire criteria mogen meewegen. Het is onder meer hierom dat de academische literatuurbeschouwing binnen de kritiek het grootste prestige bezit. Vanzelfsprekend wordt het gezag van de academische kritiek ook bevorderd door haar aanspraken op wetenschappelijkheid, haar historiserende methode en haar technisch geavanceerde betoogtrant. De keuzen en uitspraken van de academische literatuurkritiek genieten de roep veel betrouwbaarder en weloverwogener te zijn dan die van de journalistieke kritiek. Behalve aan de al genoemde factoren, lijkt dit tevens te danken aan het feit dat de academische kritiek zich buigt over een beperkt bestand aan werken, waarbij haar selectie een grote continuïteit vertoont met eerdere literair-kritische keuzen en oordelen. De academische kritiek krijgt zelden of nooit te horen dat zij te weinig selectief is en belangrijke werken verwaarloost. Dit, in tegenstelling tot de journalistieke kritiek, die

'on account of its comprehensive repertory and of the small number of texts which at a later stage reach the repertory of secondary and tertiary criticism, is sometimes reproached with being superficial and with paying insufficient attention to important works'.³⁰

De omvang en het betrekkelijk onontgonnen karakter van het werkkterrein van journalistieke critici hebben een negatief effect op hun prestige ten opzichte van andere categorieën critici. Niettemin is het juist vanwege het complementaire karakter van de verschillende soorten kritiek, dat essayisten en academische literatuurbeschouwers zich na verloop van tijd kunnen concentreren op een beperkt bestand van auteurs en werken. Zij worden veel minder geplaagd door de onzekerheid waarmee journalistieke critici te kampen hebben, aangezien ze kunnen profiteren van het 'voorwerk' van de laatsten. Het feit dat essayistische en academische critici zich in hoge mate baseren op het oordeel van de journalistieke kritiek, vormt op zijn beurt een belangrijke 'bevestiging' van de verrichtingen van laatstgenoemde instantie.

5 Het institutionele karakter van literair-kritische keuzen en oordelen

Het voorgaande verklaart wellicht waarom het zelfbeeld van de kritiek en de daarin vervatte claims betrekkelijk zelden in twijfel worden getrokken. Toch

³⁰ Van Rees (1983b: 405-406).

zijn er redenen om dit wel te doen. Enerzijds, omdat in de gepresenteerde voorstelling van zaken zo goed als geen rekenschap wordt gegeven van de invloed van sociale factoren op de praktijk van critici. Anderzijds, omdat ten onrechte wordt gesuggereerd dat de inspanningen van critici een min of meer objectieve waardebeoordeling van literaire werken zouden opleveren.

Zoals in de afgelopen decennia genoegzaam is vastgesteld, beschikken literatuurbeschouwers niet over een methode om de intrinsieke eigenschappen van een werk eenduidig te identificeren. Elke criticus doet zijn uitspraken op basis van een literatuuropvatting: 'een verzameling normatieve denkbeelden over de aard en functie van literatuur alsmede een verzameling definities van teksteigenschappen en literaire technieken (procédés), waardoor de tekst geacht wordt bepaalde effecten op de lezer te hebben'.³¹ De terminologie die een criticus aan zo'n literatuuropvatting ontleent, is meerzinnig van aard. De door de literatuurwetenschap geboden definities mogen dan bedoeld zijn om er een teksteigenschap of een zeker effect van de tekst op de lezer mee te benoemen; ze zijn zo geformuleerd dat ze geen uitsluitel geven over de vraag welke factoren relevant, en vooral ook, irrelevant moeten worden geacht voor de toepassing en de toepasbaarheid van de begrippen in kwestie. Hierdoor valt bij het concrete gebruik van deze begrippen in een literair-kritisch betoog niet eenduidig te bepalen, of een door de criticus gesignaleerde eigenschap inderdaad aan de tekst toekomt en evenmin of een verondersteld effect door de lezer wordt, *c.q.* kan of moet worden ervaren. Hetzelfde geldt voor de toepassing van namen van normen en waarden, die een criticus aan zijn literatuuropvatting ontleent om een waardeoordeel uit te spreken. Er zijn geen welomlijnde criteria om uit te maken of het gebruik van een bepaalde norm – 'originaliteit', 'authenticiteit', 'coherentie', 'complexiteit', etc. – als juist of als onjuist mag worden beschouwd.³²

Ook wanneer critici erin slagen om tot eenduidige uitspraken over tekstuele eigenschappen te komen, is de status van deze uitspraken als argument voor een specifiek waardeoordeel discutabel.³³ Tussen beschrijvende en waarderende uitspraken gaapt een argumentatieve kloof. Deze valt niet op logische of empirische wijze te dichten, maar kan enkel met behulp van normatieve opvattingen over de aard en functie van literatuur worden overbrugd.

31 Van Rees en Dorleijn (1993: 3). Zie Van Rees (1986) voor een uitgebreide behandeling van de aard en het gebruik van literatuuropvattingen.

32 Het gegeven dat literatuurbeschouwers in veel gevallen dezelfde termen als waardepredicaten hanteren, impliceert niet dat zij ook over eenduidige waardestandaarden zouden beschikken. Gelijkluidende termen blijken in de praktijk in zo verschillende betekenissen te worden gebruikt, dat critici er schijnbaar tegengestelde evaluatieve implicaties mee verbinden. Overigens geldt ook het omgekeerde: uiteenlopende literair-kritische kwalificaties van een werk hoeven niet te betekenen, dat de betrokken critici het *oneens* zijn over de waarde en functie die aan dit werk zou zijn toe te kennen.

33 Dit wordt o.m. uiteengezet door Weitz (1966), Ellis (1974: 72-103), Radford en Minogoe (1981: 88-114) en Van Rees (1986: 53-77).

Het in de vorige paragraaf genoemde principe dat literatuur uitsluitend met 'zuiver literaire' maatstaven bekeken moet worden, zal velen ongetwijfeld plausibel voorkomen. Toch is het onderscheid tussen literaire ('intrinsieke') en buiten-literaire ('extrinsieke') criteria een louter doctrinaal onderscheid, dat van allerlei kan betekenen. In de discussie tussen aanhangers van verschillende literatuuropvattingen fungeert het als verbaal uitsluitingscriterium. Door een argument als 'extrinsiek' te kwalificeren geeft een criticus aan dat het binnen zijn literatuuropvatting geen legitiem argument vertegenwoordigt. Niettemin kan zo'n argument voor de aanhangers van een andere literatuuropvatting juist gelden als een argument dat bij uitstek betrekking heeft op intrinsieke eigenschappen van een literaire tekst. Zuiver literair of intrinsiek betekent dus niet meer dan 'essentieel voor literatuur', 'recht doend aan het specifiek literaire'; buiten-literair of extrinsiek betekent het omgekeerde. Welke maatstaven een criticus al of niet als 'zuiver literair' beschouwt, hangt af van zijn literatuuropvatting waarin stipulatief is vastgelegd wat wezenlijk is voor literatuur en wat niet.

Nu blijken de afwezigheid van absolute of eenduidige beoordelingscriteria noch het bestaan van uiteenlopende literatuuropvattingen, in de praktijk een beletsel voor de totstandkoming van overeenstemming in de kritiek: zowel over de vraag welke werken de aandacht verdienen, als over het belang en het specifieke karakter dat een gegeven werk zou hebben. De verscheidenheid aan globale karakteristieken die critici aanvankelijk van een werk geven, maakt in een aantal gevallen plaats voor een betrekkelijk gedetailleerd, min of meer algemeen aanvaard beeld van dit werk. Deze consensus over een beperkt bestand aan werken, voeren critici regelmatig aan als argument voor de stelling dat ze in staat zijn om de aard en kwaliteit van literaire werken op een intersubjectieve wijze vast te stellen. Ook de buitenwacht pleegt in de eensgezindheid van de kritiek een bewijs van haar betrouwbaarheid te zien. Waar dus aan de ene kant de *diversiteit* binnen de kritiek de claim van critici dat zij autonoom zijn in de kaart speelt, is het tegelijkertijd zo dat de geloofwaardigheid van de kritiek als beoordelende instantie in belangrijke mate afhangt van de *eenstemmigheid* van haar leden. Wanneer critici onafhankelijk van elkaar tot een eensluidend oordeel weten te komen, moet dit oordeel wel deugen, zo wordt geredeneerd.³⁴

Wat men in deze redenering over het hoofd lijkt te zien, is het feit dat critici zeer goed nota nemen van elkaars verrichtingen en sterk rekening houden met de uitspraken van collega's. Toch is juist dit gegeven cruciaal voor het ontstaan van een betrekkelijk vastomlijnde, breed geaccepteerde visie op een werk. Geschiedenissen van de receptie van afzonderlijke werken en oeuvres laten namelijk zien dat critici teruggrijpen op eerdere kritieken en de uitspraken van an-

³⁴ De verhandeling van Mooij (1981: 59-61) over literaire waarde is illustratief voor de geneigdheid om een consensus onder kenners op deze wijze te interpreteren.

dere critici verdisconteren in hun eigen commentaren op een werk.³⁵ Als gevolg hiervan vertonen de literair-kritische uitspraken over zo'n werk de tendens om in de loop van de tijd steeds meer op elkaar te gaan lijken.

Dit verschijnsel kan metaforisch worden omschreven als een proces van *orkestratie*.³⁶ Kunstkenners stemmen geleidelijk hun oordelen op elkaar af als volgden zij een onzichtbare partituur, zònder dat voor de resulterende harmonie een verantwoordelijke dirigent aanwijsbaar is en zonder dat er veelvuldig sprake is van verwijzingen naar elkaars werk. Hoewel deze onderlinge afstemming tussen kenners niet beschouwd kan worden als een gevolg van de inachtneming van expliciete regels, lijkt zij toch in zekere zin afgedwongen. Naarmate een groeiend aantal critici en andere literatuurkenners het eens wordt over het belang en de aard van een werk, tonen critici zich geneigd om zich te *conformereren* aan wat in bredere kring als de geëigende benaderingswijze van dit werk is gaan gelden.³⁷ Dit impliceert echter niet dat 'dissonanten' in de literair-kritische commentaren op zo'n werk voortaan vallen uit te sluiten. Het komt geregeld voor dat critici zich in hun beschouwingen van het werk van gevestigde auteurs juist *onderscheiden* van collega's, *c.q.* dit werk lijken aan te grijpen om zich te *profilieren*.

Voor een beter begrip van een en ander moet in aanmerking worden genomen dat de keuzen en uitspraken van critici niet alleen repercussies hebben voor de status van auteurs en hun werken. In de praktijk van critici staat ook hun eigen reputatie en positie op het spel. Aangenomen mag worden dat elk zichzelf respecterend criticus er naar streeft om zich als kenner van literatuur te doen gelden en vertrouwen te wekken in zijn vermogen om de aard en kwaliteit van literaire werken te bepalen. Het ontbreken van een absoluut of eenduidig beoordelingsinstrumentarium brengt evenwel met zich mee, dat een criticus weinig illusies moet en doorgaans ook niet zal koesteren over de objectieve geldigheid van zijn uitspraken. In feite vormt alleen de overeenkomst of vergelijkbaarheid van deze uitspraken met die van andere critici een aanwijzing of hij het 'bij het rechte eind' heeft. Het is onder meer daarom dat critici de verrichtingen van (gewaardeerde) collega's nauwlettend plegen te volgen. Hun uitspraken fungeren als toets voor eigen uitspraken, die anderszins niet gecontroleerd kunnen worden. Tevens kan een criticus de onzekerheid bij het doen van uitspraken over een bepaald werk reduceren, door in aanmerking te nemen wat andere critici hierover gezegd hebben. De meest vergaande vorm van bevestiging die de eigen uitspraken van een criticus kun-

35 Zie o.m. Van Rees (1987), Ritchie (1988), Rodden (1989), Klautz (1990) en Bel (1993).

36 Cf. Bourdieu (1983) en Van Rees (1987: 290).

37 Van Rees (1987: 286 vv) illustreert dit. Toen zich in de Nederlandse poëziekritiek een positieve consensus over het werk van de dichter Hans Faverey begon af te tekenen, hebben enkele gerenommeerde critici hun aanvankelijke, negatieve oordeel herzien en zich aangesloten bij de consensusgroep.

nen krijgen, is dat zij ingang vinden bij medecritici en andere literatuurkenners. De reputatie van een criticus als beoordelaar van literatuur is onlosmakelijk verbonden met deze bijval van collega-literatoren.

Gezien de organisatorische context waarbinnen critici functioneren, betreft het hier geen vrijblijvende kwestie. Het vertrouwen dat andere literatoren in het oordeel van een criticus stellen, bepaalt in hoge mate in hoeverre en in welke organen hij de gelegenheid krijgt om zich als criticus te manifesteren. Kenmerkend voor de functie van criticus is dat men, om deze functie te kunnen uitoefenen, sterk afhankelijk is van collega's, met wie men tegelijkertijd in een concurrentieverhouding staat. Tot op zekere hoogte gaat dit natuurlijk op voor willekeurig welk werkveld, maar het geldt in verhevigde vorm voor dié sectoren, waar de (potentiële) instroom van beoefenaren groot is, en waar de meeste activiteiten geschieden op free-lance basis en niet worden gecontroleerd of gereguleerd door formele organisaties, afspraken of criteria. De literaire wereld en ook de literatuurkritiek is zo'n sector. Het publiekelijk oordelen over literatuur is hoofdzakelijk een free-lance bezigheid. Afgezien van functies aan letterenfaculteiten en literaire redacteurschappen bij kranten of tijdschriften, is er geen sprake van vaste banen. De betrekkingen tussen critici en de organen en organisaties die van hun diensten gebruik maken – literaire en wetenschappelijke tijdschriften en reeksen, literaire rubrieken en bijlagen van dag- en weekbladen, jury's en commissies –, zijn vrijwel steeds voorlopig en vaak ook kortstondig van aard. Er moeten dus continu beslissingen worden genomen over de vraag wie de kans krijgt om zich als literator te manifesteren. Bij ontstentenis van een externe autoriteit die dit beschikt, zijn het doorgaans de literatoren zelf die deze vraag beantwoorden en beslissen zij in veel gevallen over elkaar.³⁸ Reputaties doen daarbij dienst als een van de voornaamste instrumenten voor de allocatie van publikatieruimte en functies.

Het tijdelijke karakter van de verbintenis tussen critici en organen en het ontbreken van een of andere hogere, onpartijdige instantie waarop men zich kan beroepen, hebben tot gevolg dat critici steeds afhankelijk zijn van collega-literatoren om publiekelijk te kunnen oordelen over literatuur, respectievelijk voor de continuering van hun praktijk. Voor de functie van criticus zijn vele gegadigden, terwijl er te weinig ruimte is om de ambities van elk van hen in vervulling te doen gaan. Van de talrijke aspirant-critici die zich aandienen, krijgt slechts een minderheid de gelegenheid om regelmatig en gedurende een langere periode te publiceren, te adviseren en te jureren.³⁹ Zolang men niet tot deze minderheid behoort, anders gezegd kan bogen op collegiale

³⁸ Cf. De Nooy en Verdaasdonk (1989).

³⁹ Zo blijken gedurende de periode 1975-1980 enige duizenden personen literatuurbeschouwelijke bijdragen te hebben geleverd aan Nederlandse en Vlaamse dag- en weekbladen. Het gros hiervan heeft echter slechts kortstondig of incidenteel gepubliceerd (Bron: *KUB-Recensiebestand 1975-1980*). Zoals De Nooy en Verdaasdonk (1989) laten zien, geldt *mutatis mutandis* hetzelfde voor lidmaatschappen van literaire jury's en commissies.

erkenning, moet men in zekere zin elk optreden als criticus bevechten.

De vraag hoe critici het respect van collega-kenners verwerven en behouden en een geslaagde literair-kritische loopbaan realiseren, is niet eenduidig te beantwoorden. De literair-kritische praktijk, ook die van succesvolle critici, kent vele gedaanten en zowel de meer als de minder glanzende carrières variëren onderling op tal van punten. Dit laat onverlet dat de institutionele omgeving waarbinnen critici functioneren, zowel hun eigen activiteiten als hun perceptie van de verrichtingen van collega's in belangrijke mate stuurt. De keuzen en uitspraken van critici en de weerklank die ze ondervinden, kunnen niet los worden gezien van de normen, opvattingen en praktijken die binnen deze omgeving in zwang zijn.

Sterk richtinggevend voor de hedendaagse literatuurkritiek, is de opvatting dat oordelen over literatuur alleen geldingskracht kunnen hebben, wanneer zij gebaseerd zijn op de tekst. Critici hebben tot voornaamste taak om de onderscheiden kwaliteit van teksten te bepalen. Ze worden geacht dit te doen door in deze teksten eigenschappen te identificeren, die grond leveren om een specifiek kwaliteitsoordeel uit te spreken. Aangezien voor deze taak geen objectieve methode voorhanden is, gaat de uitvoering ervan gepaard met een aanzienlijke mate van onzekerheid. Deze onzekerheid kunnen critici onder meer reduceren door rekening te houden met de uitspraken van collega's of met de reputatie van het uitgeverijfonds of het tijdschrift waaraan een auteur is gelieerd.

Nochtans geldt binnen de kritiek de tekst zelf als het studieobject bij uitstek en de tekstanalyse, het 'goed' lezen, als de geëigende bron voor uitspraken over literatuur.⁴⁰ Dit is niet steeds het geval geweest. In eerdere perioden prevalerden andere opvattingen, waarin niet zozeer de tekst zelf voorop stond, als wel de werkelijkheidsgetrouwheid van een werk, het morele en opvoedende gehalte ervan of de bijzondere gaven van de auteur.⁴¹ De autonomisering van de literatuurkritiek heeft echter een voltooiing gevonden in de vorm van een 'autonomistische' literatuuropvatting. Deze legt het primaat bij de tekst en beschouwt de persoonlijke leeservaring als maatstaf voor de kwaliteit ervan.⁴²

Een belangrijke leidraad is hierbij dat de eigenheid van een werk in het

40 Opgemerkt moet worden dat niet alle literatuurbeschouwers zich op dit punt even stringent betonen. Waar sommige critici bijvoorbeeld van mening zijn dat gegevens over de persoon en het leven van de schrijver een (bescheiden) rol mogen spelen bij de analyse van een werk, beschouwen anderen elk gebruik van psycho-biografisch materiaal als volstrekt onacceptabel.

41 Vgl. Abrams (1974), die respectievelijk spreekt van een 'mimetische', een 'pragmatische' en een 'expressieve' literatuuropvatting.

42 Met name in de na-oorlogse periode heeft deze opvatting, mede onder invloed van Wellek & Warrens *Theory of literature* (1949), een hoge vlucht genomen. Hele lichten literatuurstudenten zijn grootgebracht met hun pleidooi voor een 'intrinsieke' benadering van literatuur. In Nederland heeft het tijdschrift *Merlyn* (1962-1966) een belangrijke bijdrage geleverd aan de verbreiding van deze benadering (Cf. Van Rees 1988).

centrum van de aandacht behoort te staan. Sinds de opkomst van de ideologie van het scheppend individu, vormt oorspronkelijkheid, of het gebrek daaraan, een van de voornaamste gronden om een werk te prijzen of af te wijzen. Oorspronkelijkheid en de vaststelling ervan gelden evenwel als een relatieve zaak. Van de beschouwer wordt, met andere woorden, verwacht dat hij nagaat hoe een werk zich verhoudt tot eerder en ander werk, om tot uitspraken over de eigen aard ervan te komen. Deze uitspraken dienen op hun beurt eveneens van vindingrijkheid en originaliteit te getuigen. Oorspronkelijkheid vertegenwoordigt niet alleen een positieve waarde in de beoordeling van literaire werken, maar evenzeer in de beoordeling van de commentaren op die werken. De mate waarin een commentaar geacht wordt een 'eigen' of 'persoonlijke' visie van de beschouwer te weerspiegelen, is sterk bepalend voor de waardering ervan.

Mét de zojuist besproken normen is de opvatting verankerd geraakt, dat het bespreken van literatuur speciale eigenschappen van de criticus vereist. Deze moet zich in een werk kunnen inleven, affiniteit hebben met de ideeën- en gevoelswereld van de schrijver, zeer goed ingevoerd zijn in de literaire traditie, enzovoort.⁴³ Eruditie, intelligentie en vooral sensibiliteit zijn in toenemende mate gaan gelden als voorwaarden om steekhoudende uitspraken over literatuur te kunnen doen. Consequentie hiervan is dat alleen personen aan wie deze eigenschappen worden toegedicht, serieus worden genomen in en door de kritiek. Naast (sommige) uitgevers en redacteurs, zijn dit vooral collega-critici en auteurs zelf.

De laatste genieten een bijzondere status als het gaat om de karakterisering van het eigen werk.⁴⁴ Als uitvloeisel van de expressieve literatuuropvatting met zijn nadruk op het scheppend talent, is een vorm van 'intentionele' argumentatie gemeengoed geworden: dat wil zeggen de interpretatie of verklaring van een werk onder verwijzing naar de bedoelingen van de auteur. Dit mag dan sinds de opmars van de autonomistische benadering in theorie sterk omstreden zijn,⁴⁵ in de praktijk wordt de auteur nog steeds gezien als een belangrijke bron van informatie. De literaire oriëntatie van de auteur en de voorbeelden waarop hij zich beroept, vormen veelgebruikte argumenten in de literair-kritische classificatie van een werk. Als maker van een werk zou de auteur de achterliggende motieven, intenties en betekenissen van dit werk

43 Of, zoals Mooij (1981: 61) het formuleert: 'Om te beginnen is hij (de criticus-SJ) aangewezen op zijn eigen kwaliteiten: zijn artistieke intuïtie, zijn kennis en belezenheid, zijn intelligentie, zijn gevoel voor finesses'.

44 En, op sommige terreinen, óók als het gaat om de karakterisering van andermans werk. Zo leeft binnen het domein van de poëzie de (zelden of nooit uitgesproken) gedachte, dat de beschouwing van dichtwerken een buitengewone gevoeligheid veronderstelt. Een gevoeligheid, waarover met name degenen die dit genre zelf beoefenen zouden beschikken.

45 Zie bijvoorbeeld de bespreking door Wimsatt en Beardsley (1954) van wat zij aanmerken als de 'intentional fallacy'.

weten aan te geven of tenminste kunnen controleren. De inbreng van de auteur in de beeldvorming over de aard van een werk is daarom in veel gevallen aanmerkelijk.⁴⁶

Behalve voor de typering of interpretatie van een werk, kunnen de poëtische activiteiten van de auteur ook gevolgen hebben voor de literair-kritische perceptie van dit werk als meer of minder belangwekkend. Dit hangt samen met de stilzwijgende overtuiging binnen de kritiek dat aan hoogwaardige literaire geschriften een dito literatuuropvatting ten grondslag ligt. Men pleegt er met andere woorden vanuit te gaan dat een auteur van formaat beschikt over een omvattende, doordachte en prikkelende visie op literatuur en de plaats van het eigen werk daarin. Wanneer auteurs er geen blijk van geven of niet de indruk wekken een dergelijke visie te bezitten, lopen ze kans om minder (snel) serieus te worden genomen.

Ten slotte kunnen de uitspraken van auteurs aanzienlijke invloed uitoefenen op de reputatie die critici verwerven. In de meningsvorming over literatuur zijn de reputaties van auteurs en van critici nauw met elkaar verbonden. Omdat de auteur een bijzonder inzicht in de aard van het eigen werk wordt toegeschreven, geldt hij als de aangewezen instantie om literair-kritische uitspraken over dit werk op hun merites te beoordelen. De bijval van de auteur voor de uitspraken van een criticus heeft daarom een niet te onderschatten betekenis voor het gelijk ofwel de reputatie van de laatste.

Zoals aangegeven, is de reputatievorming van critici tevens afhankelijk van andere factoren. Sterk bepalend voor het prestige van een criticus is, of zijn werk wordt waargenomen als oorspronkelijk, dat wil zeggen als de uitdrukking van een 'eigen' visie op literatuur. Met het oog hierop is een criticus min of meer gehouden om zich tenminste op punten te onderscheiden van zijn medecritici. Of hij moet er geen probleem mee hebben om geboekstaafd te worden als iemand die 'voor moderne poëzie in haar uiterste verfijning alleen dan een orgaan toont te bezitten, wanneer zij alreeds gesanctioneerd is'⁴⁷ dan wel bestempeld te worden tot criticus van de 'laffe soort: eerst afwachten wat er zoal gezegd wordt en dan met een mengsel van de gemiddelde voors en tegens te voorschijn komen'.⁴⁸ Wil een criticus echter zijn prestige als kenner vergroten of behouden, dan kan hij niet volstaan met het reproduceren van de stellingnamen van andere critici. Integendeel, hij zal moeten proberen om ten aanzien van het werk van gevestigde auteurs nieuwe gezichtspunten te ontwikkelen, die voor een verfijning of nuancering van de bestaande inzichten kunnen gaan gelden. Voor wat betreft werk van nieuwe auteurs moet hij er naar streven om als eerste met een beargumenteerd oordeel te komen, waaraan andere critici hun betoog enigszins kunnen ophangen. Door bij tijd

⁴⁶ Dit geldt overigens ook voor andere kunstsectoren en in het bijzonder voor de moderne beeldende kunst. Zie o.m. Bevers (1993: 201vv).

⁴⁷ Vestdijk (1976: 205) over C.J. Kelk.

⁴⁸ Fens (1987: 14) over Henri Borel.

en wijle een afwijkend standpunt in te nemen, kan een criticus zich doen kennen als een onafhankelijk deskundige die beschikt over de zo hogelijk gewaardeerde persoonlijke visie.

Tegelijkertijd berust de betrouwbaarheid die men een criticus als beoordeler toeschrijft en dus zijn reputatie als kenner, in hoge mate op de overeenkomst of vergelijkbaarheid van zijn keuzen en uitspraken met die van collega's. Dit betekent dat aan de profileringsmogelijkheden voor critici zekere marges zijn gesteld. Zo lijkt de door collega's gemaakte selectie van te bespreken werken een wellicht onuitgesproken, maar niettemin dwingende invloed op de selectie van een criticus uit te oefenen. Een criticus die in eerste instantie geen aandacht wenst te besteden aan een auteur, wiens werk door andere critici steevast positief wordt besproken, lijkt het op den duur aan zijn functie verplicht om werk van die auteur in zijn beschouwingen aan de orde te stellen. Omgekeerd is het moeizaam voor een criticus om zich blijvend in te zetten voor werk, dat door collega-critici genegeerd of zeer negatief gewaardeerd wordt. Door bij voortduring standpunten in te nemen die sterk verschillen van die van zijn collega-literatoren, loopt een criticus het risico dat de betrouwbaarheid van zijn oordeel in twijfel wordt getrokken en zet hij zijn autoriteit als kenner op het spel.

Tezamen verschaffen de zojuist geschetste institutionele 'spelregels' een globaal kader, waarbinnen de individuele criticus zijn praktijk gestalte moet geven. In het hiernavolgende probeer ik te laten zien dat critici zich van dit kader bewust zijn en het tot op grote hoogte respecteren, al geven zij er op vaak zeer verschillende wijze vorm en inhoud aan.

In hoofdstuk III gebeurt dit aan de hand van een analyse van de aandacht die de Nederlandse dag- en weekbladkritiek heeft besteed aan het nieuwe aanbod van verhalend proza- en poëzietitels uit 1978 en 1991. Gezien het bovenstaande, verwacht ik dat dag- en weekbladcritici bij hun selectie van te bespreken werken sterk rekening houden met de verrichtingen van collega's en hun keuzen in grote lijnen op die van andere critici afstemmen. Ik veronderstel dat de beslissing om een gegeven werk wel of niet te bespreken – en daarmee de hoeveelheid aandacht die een nieuwe titel ten deel valt – in belangrijke mate berust op wat je zou kunnen aanduiden als buiten-tekstuele indicatoren van kwaliteit: de aandacht die het werk van de betrokken auteur van de zijde van andere critici krijgt of heeft gekregen en de uitgeverij die de titel heeft gepubliceerd. Behalve een empirische toetsing van dit denkbeeld, behelst hoofdstuk III een verkenning van de invloed van een aantal ander-soortige ('exogene') factoren op de hoeveelheid aandacht die nieuwe titels in de dag- en weekbladpers ontvangen, waaronder het genre van een titel.

Zowel hoofdstuk II als III benadrukken het primaat van de kritiek als het gaat om de plaats die een werk verwerft binnen de rangorde van literair waardevol geachte werken. Hoofdstuk IV is gewijd aan de vraag naar de mo-

gelijkheden voor auteurs om invloed uit te oefenen op de literair-kritische receptie van hun werk. Na een theoretische excursie omtrent de potentiële rol van de auteur, wordt in dit hoofdstuk het verband onderzocht tussen de mate van literair-kritische aandacht voor een werk en specifieke activiteiten van de kant van de auteur. De bevindingen relativeren de 'almacht' van de kritiek voor wat betreft de oordeelsvorming over een werk; ze duiden er namelijk op dat de literair-kritische ontvangst van een werk mede afhankelijk is van de wijze waarop de auteur in kwestie zich in de literaire wereld manifesteert. Voor auteurs lijken diverse wegen open te staan om te interveniëren in de literair-kritische meningsvorming over hun werk.

In de daaropvolgende hoofdstukken wordt een kwalitatieve analyse ondernomen van diverse ontwikkelingen die zich kunnen voordoen in de receptie van een werk door de dag- en weekbladkritiek. Voorwerp van studie is de onderscheiden ontwikkeling van de literair-kritische belangstelling en waardering voor het werk van drie Nederlandse auteurs sinds de tweede helft van de jaren zestig. In deze case-studies vormen het aandeel van de activiteiten van (individuele) critici en de auteur in de veranderende literair-kritische bejegening van de onderhavige werken centrale aandachtspunten, evenals de ruimere literaire context waarbinnen deze veranderingen zich voltrekken. De gepresenteerde casussen leveren een illustratie – en een nadere onderbouwing – van het veronderstelde institutionele karakter van de literair-kritische reacties op een werk. Ze geven tevens een meer gedifferentieerd beeld van de inbreng die auteurs kunnen hebben in de meningsvorming over een werk.